

*Михайло Лабашук, доцент*

## **Гносеологічний образ як верифікація словесного художнього мислення**

У цій статті розглядаються когнітивні спроможності естетичного типу мислення. Важливо з'ясувати питання, що таке «когнітивна спроможність»? Це поняття охоплює досить широкий діапазон явищ — від процесів оперування (а також і результатів цих процесів) різноманітною (сенсорно-чуттєвою, чуттєво-образною, понятійною, мовною та ін.) інформацією до можливості апробації цих знань (тобто практики). У широкому розумінні когнітивність усвідомлюється як певна нова або цікава думка, ідея чи гіпотеза (не обов'язково навіть перевірена чи доведена), а також (і навіть передусім) власне не гіпотеза чи ідея, а апробовані теорія чи думка у вигляді послідовного та вивіреного кроку у дослідженні чи роздумах.

На нашу думку, когнітивна здатність притаманна також і мисленню «нелогічному», чуттєво-інтуїтивному, зрештою — образному та естетичному. Цей підхід не новий — досить розповсюджене твердження, що нове можна побачити чи відкрити не тільки завдяки логіці, а часто і всупереч їй: «Якби не було нових концепцій, нових цілей, математика із властивою їй строгістю логічних висновків дуже швидко вичерпала б себе і занепала, тому що весь матеріал виявився б використаним. Математику рухають вперед переважно ті, хто має дар інтуїції, а не строгого доведення» [3, 24]. Також А.Айнштайн свого часу визнавав, що не існує логічного шляху, який би вів від досвіду до теорії [3, 77].

Відомо, що новий, інший погляд змінює саме уявлення про логіку. З цим пов'язане те, що у науці одна модель логіки замінює іншу. «[Нелогічне мислення] ламає старі моделі, щоби вивільнити інформацію... Це не що інше як інструмент, що дає можливість виявитись нашій інтуїції» [2, 62].

Звичайно, це ще не доказ когнітивності художнього мислення, але поміркуємо в такий спосіб. Навряд чи хтось сумнівається у когнітивній спроможності, приміром, філософії чи психології. Проте ні філософія, ні психологія не тільки не оперують однозначно співвіднесеними одиницями, а й навіть однозначно визначеними термінами, що є цілком припустимим для пізнавальної діяльності у її традиційному розумінні. Безумовно, стосовно об'єкта дослідження терміни не повинні і не можуть бути однозначними, але, вочевидь, вони повинні бути однозначними стосовно власних операційних інваріантних систем (понятійної та семіотичної).

Пізнавальною діяльністю, на наш погляд, можна назвати будь-яку мисленнєву або семіотичну діяльність, котра спрямована на ціннісне подолання чи перетворення тієї дійсності, що протистоїть суб'єктові у його сенсорних відчуттях, або ж на перетворення вихідних понятійної чи семіотичної інструментальних систем мислення та спілкування. Така діяльність має рефлексивний характер. Отже, різною буде і пізнавальна результативність такого мислення. Когнітивними є й окремі рівні мисленнєвої діяльності, де судження врешті-решт набувають однозначної експлікації свого вихідного понятійно-семантичного простору. Тому, на наш погляд, пізнання не варто зводити лише до результатів оперування однозначно співвіднесеними між собою чуттєвими, понятійними або семантичними одиницями.

Легко довести, що І.Кант та Л.Виготський, які ніколи відкрито не говорили про когнітивну спроможність естетичного типу мислення, не були б проти такого визначення. Мало того, можна довести їх схильність власне до визнання пізнавальної спроможності естетичного типу мислення.

Кант стверджував: «Споглядання для логічної здатності судження, хоча вони і чуттєві (естетичні), все ж повинні бути підвищені спочатку до понять, аби слугувати для пізнання об'єкта, — а в естетичної здатності судження такого не буває» [7, 128] Здавалося б, таке твердження заперечує здатність естетичного мислення до пізнання. Разом з тим, такого висновку робити не варто.

По-перше, вчений визнає здатністю судження та пізнання не тільки виключно розсудливість чи раціональність, а саме узгодження двох протилежних пізнавальних (див. цитату нижче) здатностей суб'єкта — уяви та розсудливості.

По-друге, І.Кант ніде не стверджує, що існує лише абсолютна полярність двох різнорідних пізнавальних здатностей, і

що між ними не може бути проміжних або перехідних засобів та здатностей пізнавальної діяльності. Реальне протікання психічних процесів свідчить про непросте градування мисленневих процесів — від сенсорно-чуттєвого безпосереднього сприйняття через актуальні наочні уявлення, ментально опосередковані уявлення до образів, понять, значень і т.ін.: «Щодо стану уявлень моя душа буває або активною і є здатністю, або ж пасивною і виявляється у сприйнятті. Пізнання поєднує в собі і перше, і друге; можливість мати таке пізнання має назву пізнавальної здатності, запозичуючи її від найважливішої частини пізнання, а саме від діяльності душі у поєднанні уявлень або в їх розмежуванні» (виділення наше — М.Л.) [8, 371]. Або ж: «Пасивне у чуттєвості, якого ми аж ніяк не можемо позбутися, власне і є причиною всіх бід, які їй (чуттєвості — М.Л.) приписують. Внутрішня досконалість людини полягає у тому, що вона вільно застосовує власні здібності, аби підкорити їх власній волі. Для цього, однак, потрібно, аби панувала розсудливість, але не послаблювалась і чуттєвість...» [8, 376].

Цікавими є і думки Л.Виготського, особливо його твердження щодо природи мислення як поєднання різних рівнів та способів оперування сенсорно-чуттєвою, образною та понятійною інформацією. Це, в першу чергу, визнання та дослідження синкретичного, комплексного та понятійного типів мислення.

Л.Виготський розрізняє два види діяльності уяви — спрямовану (реалістичну) уяву та неспрямовану (мрійливу) уяву. Така дихотомія корелює з кантівським поділом уявлень на активні та пасивні. Не існує повного антагонізму між спрямованою реалістичною думкою та думкою мрійливою, вони розвиваються у єдності, автономного розвитку бути не може. «Мало того, спостерігаючи такі форми уяви, які пов'язані з творчістю, спрямованою на дійсність, ми бачимо, що межа між реалістичним мисленням та уявою зникає, що уява є абсолютно необхідним, невід'ємним моментом реалістичного мислення. ...Вірне пізнання дійсності неможливе без певних елементів уяви» [5, 453].

Розповсюдженій стереотип, що наукове мислення спрямоване на дійсність, а естетичне мислення на внутрішній світ людини. Зауважимо, що естетичне пізнання є чуттєво-семіотичним, доцентровим, інтенсивним, а раціональне пізнання є референтивно-підприємним, відцентровим, екстенсивним. Це означає, що у здатностях людини до чуттєвого та

раціонального споглядання та пізнання науковий тип мислення опирається та використовує системно-понятійний апарат знання та підтвердження його експериментами (тобто практикою) на відповідність у зовнішньому світі як у вихідній інстанції. Натомість, художній тип мислення зосереджується на чуттєво-семіотичних засобах та прийомах творення, орієнтується лише на суб'єкта та його оцінку.

Однак слід пам'ятати, що наукове словесне мислення спрямоване на дійсність лише у власних результатах, а точніше — у застосуванні цих результатів на практиці. Реально ж протікання процесів наукового мислення відбувається у відношенні не до реального світу, а до власної здатності раціонального споглядання. Отже, наукове мислення нічим не відрізняється від художнього мислення, яке відбувається переважно у відношенні до здатності чуттєвого споглядання суб'єкта.

Прагматичною реальністю і, так би мовити, практикою художнього типу мислення є узгодження суб'єкта і з самим собою, і з суспільством. Тобто, естетичний тип словесного мислення також спрямований на дійсність, має власну практику. Але цією дійсністю є сама людина, а також суспільство, народні традиції, культура. У реалізації функції особистісно-соціального узгодження і полягає гносеологічність естетичного мислення та образного зображення.

Л.Виготський визнає наявність спрямованої реалістичної уяви і в науковому, і в естетичному типі мислення. Так, у мистецтві утопічні, фантастичні уявлення диференціюються у свідомості від реалістичних планів: «У художній творчості уява має спрямований характер, не є підсвідомою діяльністю» [5, 449]. Суттєвим виявляється спосіб поєднання емоційних та мисленневих процесів: "У реалістичному мисленні не панує логіка чуття. ...Форма уяви, яка пов'язана з відкриттям або впливом на дійсність..., не залежить від суб'єктивних примх емоційної логіки" [5, 451]. Тому ми вважаємо за можливе подіяти естетичні образи на гносеологічні та семіотично-ігрові. Безумовно, Л.Виготський не акцентував увагу на відмінностях цих образів, але, безумовно, визнавав їх реальність. Цілком логічно для поглядів дослідника, котрий писав, що "емоції мистецтва є розумними емоціями" [4, 265], "Мистецтво є організація нашої поведінки на майбутнє" [4, 319], "воно є способом врівноваження людини та світу у найбільш критичні та відповідальні моменти життя. І це рішуче спростовує погляд на мистецтво як на прикрасу..." [4, 329].

У естетичній словесній діяльності можна виділити два принципово важливі аспекти — спрямованість до власної семіотичної системи (означника) та спрямованість до понятійно-чуттєвої сфери (означуваного) суб'єкта. Зрозуміло, що ці аспекти взаємопов'язані. Свого часу Р.Якобсон, беручи до уваги думку про різноспрямованість лексичних засобів та граматичного інструмента мови (Ф.Сосюр) та ідею про домінування в мові аспекта структурного моделювання над аспектом лексації, тобто найменування (Б.Уорф), закликає зосередити більшу увагу на особливостях їх узгодження [див.: 9, 111]. Ці особливості якраз і помітні в різних формах контамінацій, метафор.

Важливість взаємодії між звуком та значенням виявляється в об'єднанні слів, які мають подібні значення при поєднанні з подібними звуками. На ці особливості звертається увага в теоріях метафори. "Часткова подібність двох означуваних може бути вираженою частковою подібністю означувальних або повною подібністю означувальних" [див.: 9, 113]. Це — одне з найважливіших пояснень природи метафори. Звідси маємо два важливих висновки: 1) слід розрізняти означені аспекти в структурі метафори; 2) домінуючу спричиненість метафори внутрішньоформною структурою експлікує ігровий тип метафори, а домінуючу спричиненість метафори семантично-понятійною структурою — когнітивний тип метафори.

Сучасні дослідження метафори переважно зосереджуються на семантично-понятійному аспекті метафори, залишаючи поза увагою внутрішньоформний потенціал метафори. Але вже сьогодні зрозуміла необхідність зміщення акцентів у пріоритетах наукових досліджень. "Модернізована теорія словесних опозицій... визнає непередбачуваність метафори, несподівані ефекти, які можуть виникати навіть при випадковому сполучуванні слів" [1, 213]. Порівняймо також: "...бувають такі помилки, які призводять до справжнього поетичного одкровення" [1, 217].

Сучасні когнітивно-семіотичні дослідження не звертають достатньої уваги на відмінність двох видів естетичних образів — семіотично-когнітивних та семіотично-ігрових. У процесах словесного естетичного мислення операції метафоричного порівняння на відміну від операцій власне порівняння обов'язково передбачають наявність узагальнюючого поняття ("проміжного поняття" — [6, 14]; "вищого поняття" — Виготський). "Порівняння понять з необхідністю передбачає їх узагальнення, рух за лінією відношення їх спільності до вищого

поняття, яке підпорядковує собі обидва поняття, що порівнюються. ...Ми ніби піднімаємось над поняттям А, а потім опускаємось до поняття В" [5, 168].

Ці узагальнюючі поняття не обов'язково бувають гносеологічними, вони (як і образи, метафори, висловлювання) бувають невдалі і влучні, випадкові і закономірні. Виникає питання, наскільки є виправданою безліч нових узагальнюючих понять? Найбільш ймовірною відповіддю може бути припущення, що їх творення — це спроба (вдала і невдала), а також результат конструювання індивідуальної та соціальної моделі світу.

Таким чином, пізнавальні зображувальні операції відбуваються паралельно з «тренувальними», (ігровими) семіотично-понятійними мисленневими операціями. Неможливо розділити в метафорі її семіотичний аспект від власне смислового, тому що ці аспекти продовжують один одного. Все ж, вони диференційовані, причому формально-семантичний аспект метафори є не тільки засобом вираження смислу, але й разом з тим і засобом його творення.

Характерно, що В.Н.Телія, аналізуючи художню метафору, звертає увагу на процеси оперування наявним знанням, власне, у сфері чуттєво-образної, а не знаково-семантичної інформації: «...новий концепт формується за рахунок використання супутніх йому асоціацій у когнітивній обробці нового знання при його концептуалізації ...метафора співвідносить різні сутності, створюючи новий «гештальт» із зредукованих прототипів, формуючи на його основі новий гносеологічний образ та синтезуючи у ньому ознаки гетерогенних сутностей, ...дозволяє отримати на «виході» цього процесу зовсім нові смисли (і відповідно — поняття, а на їх основі і значення)» (переклад наш — М.Л.) [8, 4].

Ця думка абсолютно чітко стверджує формування когнітивного образу на основі невиразних образів та асоціацій. Тут буде доречним згадати твердження І.Канта про невиразні та чіткі уявлення: «У людини найбільшою є сфера невиразних уявлень... Ми часто граємося нашими неокресленими уявленнями... але ще частіше ми самі стаємо грою химерних уявлень» [7, 369]. Отже, у свідомості існують різної міри чіткості уявлення, образи та поняття, а також різної міри усвідомленості якості власної мисленневої та мовленневої діяльності. На нашу думку, необхідно визнати як когнітивну спроможність естетичного судження, так і когнітивну

неспроможність (помилковість або фіктивність) судження раціонального.

### **Література:**

1. Бирдсли М. Метафорическое сплетение // Теория метафоры / Общ. ред. Н.Д. Арутюновой и М.А. Журиной. – М.: Прогресс, 1990. – С. 201-218.
2. Де Боно Э. Латеральное мышление. – М.: Прогресс, 1997. – 340 с.
3. Вейль Г. Математическое мышление. – М.: Наука, 1989. – 400 с.
4. Выготский Л.С. Психология искусства. — М.: Искусство, 1986. — 573 с.
5. Выготский Л.С. Собр. соч. в 6-ти т. – М.: Педагогика, 1982. –Т.2 –504 с.
6. Гак В.Г. Метафора: универсальное и специфическое // Метафора в языке и тексте. – М.: Наука, 1988. – С. 11-16.
7. Кант И. Соч. в 6-ти т. — М.: Мысль, 1966. — Т.5. — 564 с.
8. Кант И. Соч. в 6-ти т. — М.: Мысль, 1966. — Т.6. – 744 с.
9. Телия В.Н. Предисловие // Метафора в языке и тексте / Отв. ред. Телия В.Н. – М.: Наука, 1988. – С. 3-10.
10. Якобсон Р. В поисках сущности языка // Семиотика / Сост. Ю.С. Степанова. – М.: Радуга, 1983. – С. 102-117.